

UDC 93(477)“1900/1916”: 316.77::316.324.5

КУДИНОВ Д.В.Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
кандидат історичних наук (Україна)**ЧУТКИ ЯК ІНФОРМАЦІЙНИЙ ЗАСІБ МОБІЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬНО-
ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ СЕЛЯНСТВА НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.:
ІСТОРИЧНИЙ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС**

Аналізується й узагальнюється думка істориків про значення чуток періоду селянської революції початку ХХ ст. у спрямуванні соціальних виступів сільських жителів, керуванні корпоративною поведінкою селян. Акцентується увага на тому, що чутки слугували своєрідним камертоном селянської ідеології, а також соціальних очікувань селян. Тематика поговорів в історичних працях показана і з боку можливості їх розгляду як жанрового різновиду усної народної творчості.

KUDINOV D.V.

Sumy Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education, PhD (History) (Ukraine)

**RUMOURS AS THE MEANS OF PEASANTS' SOCIOPOLITICAL ACTIVITY
MOBILIZATION AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY: HISTORICAL AND
HISTORIOGRAPHICAL DISCOURSE**

The purpose of the present article is to estimate the role and the place of rumours in the intensification, expansion and ideological content of peasant movement. Current thematic justification is determined, from the one hand, by frequent references in specialized scientific publications to the rumours role as the accelerator of peasants' riots and, from the other hand, by the absence of particular research on peasant tittle-tattles of political nature. Thus, the object of this publication is boosting of historians of Peasantry to such narratives.

The author of the article takes as a premise the idea that gossips generation should be investigated indispensably in cross-disciplinary light. The notion of "rumour" itself is mentioned in sciences as a dialog one – the variety of informal interpersonal communications resulting in transferring by word of mouth of the information which is not confirmed officially.

It was demonstrated that peasants rumours at the beginning of the 20th century can be classified in three forms: "rumors-desires", "rumors-bogeymen" and "aggressive rumours". Gossips reflected mental paradigms of the Peasantry, modified public mind and directed social behavior, which was demonstrated in the works of historians-agrarians. Regarding the time period investigated in the article they specified not only peasants' guesses, but also directives of the government and agitation of opposition to be the sources of rumours spreading. Under the conditions of propaganda inconsistency and low political culture of the peasants' majority, who were unable to conceive revolutionary appeals adequately, the proclamations content was twisted and passed in the form of gossips.

It is noted that in the rumours of sociopolitical nature the figure of the monarch was a keynote as well as the peasants' expectations for the desire of the monarch to provide them with land, which was prevented by the officials, the landlords and other "enemies" of the agrarians. In this respect the rumours about the king gained "a family nature". In such a way, the head of the state obtained the features characteristic to the peasants themselves, which was especially pointed out by A. Gaisinovich. Due to this, gossips received fantastic plots, where tsar and managed by him "princes", "stewards" and "generals" acted as protagonists and the representatives of local authorities, landlords and officials played the role of antagonists. Therefore, rumours remained an essential part of general complex of peasant linguistic culture with its characteristic speech tokens, plots, moral and value components.

КУДИНОВ Д.В.

Сумський обласний інститут післядипломного педагогічного образования,
кандидат исторических наук (Украина)

СЛУХИ КАК ИНФОРМАЦИОННЫЙ СПОСОБ МОБИЛИЗАЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ КРЕСТЬЯНСТВА В НАЧАЛЕ XX В.: ИСТОРИЧЕСКИЙ И ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ ДИСКУРС

Анализируется и обобщается позиция историков по отношению к значению слухов периода крестьянской революции начала XX в. в направлении социальных выступлений сельских жителей, руководстве корпоративным поведением крестьян. Акцентируется внимание на том, что слухи служили своеобразным камертоном крестьянской идеологии, а также социальных ожиданий крестьянства. Тематика слухов в исторических трудах показана и со стороны возможности их рассмотрения как жанровой разновидности устного народного творчества.

В інформаційному обміні між людьми значна роль відводиться чуткам, значення яких підвищується в суспільствах, де є слабким зв'язок між широкими верствами населення й засобами масової інформації, громадянами та офіційними органами влади тощо. Це в повній мірі відповідає умовам, в яких жило українське пореформене село: низький рівень грамотності населення, епізодичне знайомство селян з пресою, побутова локальність сфери спілкування, однобокість тлумачення розпоряджень вищої влади, недостатність просвітницької діяльності земств залишали в доступному селянству інформаційному просторі широке місце для різноманітних чуток, пліток, балачок, якими воно заповнювало інформаційний вакуум, і обґрунтовували форму конкретних соціальних дій селянства. За умов швидкої революційної трансформації українського села і відсутності суворого політичного керівництва опозиції чулки впливали на загальну ідейну атмосферу селянського руху. Нерідко вони передували стихійним виступам аграріїв, а також слугували їх виправданням та поясненням у випадку придушення бунтів.

Відіграваючи помітну роль у роздмухуванні соціальних виступів, чулки привертають увагу як окремих напрям дослідження. Однак, не дивлячись на рясні згадки про них у періоди активізації селянських виступів, окремих спеціалізованих досліджень, присвячених цій проблемі, майже не існує. Виключенням є статті О.Федькова [22] й І.Якимчук [24]. Однак, в роботі першого автора поговори розглянуті лише побіжно як фактор зростання сільських організацій СРН на Поділлі, а в публікації І.Якимчук семантика поговорів стосувалася страхів довкола хвороб і протиепідеміологічних заходів, а також реакції на астрономічні явища та релігійні дива.

Певний елемент аналізу ролі чуток у розігріванні антипоміщицьких або антиурядових настроїв знаходимо в працях істориків А.Гайсиновича, М.Гирича, В.Горна, М.Лещенка, П.Маслова, О.Михайлюка і І.Премислера. Серед перелічених вчених особливу увагу аналізу змісту чуток приділив радянський дослідник селянських рухів в Європейській частині Росії А.Гайсинович. Однак і в його роботі поговорки фігурували не в якості окремого предмету обговорення, а лише як ілюстрація затьмареної суспільно-політичної свідомості селянства, котре заступало на шлях класової боротьби, не усвідомлюючи її політичних завдань [3, с.47]. Вважаємо, що виокремлення значення чуток у селянських виступах в якості самостійної теми дослідження неможливе без детального огляду їх нарративу. Власне, це зумовлює мету даного дослідження – оцінка істориками місця чуток в інтенсивності, поширенні та ідейній змістовності селянського руху.

Поняття “чулки” (поговори) в гуманітарних науках має багатомірне пояснення, яке в цілому зводиться до різновиду неформальної міжособистісної комунікації, в процесі

якої в усний спосіб передається інформація, що немає офіційного підтвердження. Окремі уточнення поняття стосуються конфлікту новації – традиції. Зокрема, російський культуролог Б.Дубін характеризував чутки як проформу громадської думки, що не вийшла за межі відсталої, консервативної традиціоналістської думки, що в цілому відповідає природі поговорів, які народжувалися в сільській місцевості [7, с.79]. Розуміння природи чуток І.Якимчук ґрунтується на специфіці традиціоналістичного ідейного сприйняття світу українським селянством. Поговори, на думку науковця, виявляли архаїчну свідомість селянства і селянську ментальну інтерпретацію реальних подій, що набували в мовленні фантастичного вигляду [25, с.78]. Проте самі по собі архетипи свідомості є лише конструкторами міфів. Так, у класифікації поговорів вітчизняного соціолога Л.Климанської виділені групи політичних чуток, які, в свою чергу, поділені на інформаційні (претендують на раціональне відтворення дійсності) та експресивні (розраховані на емоційну реакцію). Останні, залежно від рівня драматизації, набувають форми “чутки-бажання” (сюжет надії), “чутка-пугало” (сюжет страху) і “агресивної чулки” (сюжет ворожнечі) [10, с.75]. Перша конструкція описана російським публіцистом А.Павлович: голодування в передреволюційні роки і урядова допомога голодуючим вкоренили в селянську свідомість віру в невичерпність коштів казни, що не дає селянам вмерти з голоду. Звідси стійкість в поговорах надії на державну допомогу, на “царське” втручання в селянські справи [6, арк.145]. “Агресивні чулки” добре описані І.Премислером у зв’язку з реакцією селян різних регіонів України на Полтавсько-Харківське повстання. З повстанням 1902 р. селяни пов’язували чулки про наступний переділ панських земель і лякали дідачів недвозначним питанням “а бачили, що вам було в Полтаві?” [20, с.136-137].

Некеровані чулки нерідко стимулювали розвиток масових виступів, серед яких особливо помітними на початку ХХ ст. були Полтавсько-Харківське повстання і погроми євреїв та поміщиків після Маніфесту 17 жовтня та “днів свободи”. Однією з найпоширеніших версій авторів провладного табору слугувало звинувачення місцевих комітетів та груп опозиції в революційній пропаганді; ланцюгова реакція бунту бачилася в наступній послідовності: революційна пропаганда – чулки – безвідповідальність та ступор місцевої влади – соціальний вибух. При цьому вони явно недооцінювали економічні фактори руху, в чому варто бачити їхнє патримоніальне ставлення до селянства. Так, анонімний автор спогадів про селянські виступи на Полтавщині у 1902 р., хоча і визнавав, що значна частина знайомих йому селян була бідною і залежала від роботи в маєтку або від матеріальної допомоги поміщиків (місцями він обурюється, що грабувати його йшли навіть ті, кого він неодноразово виручав зі скрути), писав, що аграрний рух був спричинений саме агітацією прибулих з міст “скубентів” та “сіцілістів”. Останні, за повідомленням аноніма, розпускали по селах чулки про царський наказ розбирати майно поміщиків, чому селяни, охочі до казок, вірили беззастережно [9, с.176-181].

Про “скубентів” та інших “приїжджих людей” на Полтавщині писав і один з лідерів російських монархістів М.Шаховський, котрий напередодні повстання побував у Полтавському повіті і особисто був свідком розповсюдження чуток про розділ поміщицьких земель згідно з “царськими наказами”; керівниками відбирання поміщицької землі у чутках фігурували ті самі “приїжджі люди” [23, с.125, 149-150]. Ця інформація мало відрізняється від згадки полтавського аноніма, і суті не змінює – якщо визнати її правдивою, виходить, що українські “ліві” вирішили повторити спробу керманічів “Чигиринської змови”, зігравши на цезаристських почуттях селянства, і при цьому вважали це цілком етичним. В свою чергу, селяни, показував М.Лещенко, вірили в те, що “скубенти” піклуються про те, щоб земля від панів перейшла до мужиків [13, с.21].

Стійкість подібного зв’язку пояснювалася реальним фактором революційної пропаганди. За підрахунками того ж М.Лещенка, лише за січень-березень 1902 р.

нараховувалося 68 відмічених поліцією випадків поширення нелегальної літератури в Полтавській губернії членами РУП, ПСР та РСДРП [13, с.10-20]. О.Михайлюк з цього приводу зазначав, що хлібороби, здебільшого не сприймаючи раціонально агітаторів, нерідко відводили їм роль царських агентів, “начальства”, котре врешті прислухалося до селянських голосів про бідування і відтепер несе до них “правду” [16, с.251]. Часова стислість, негайність, з якою повинно було вирішитися селянське питання, крайня радикальна форма, пропонована сюжетом чутки, таким чином, демонстрували відчайдушну афективну установку раз і назавжди позбутися злиднів та невільного існування під опікою місцевої влади.

Однак поштовх поширенню чуток, показували дослідники селянського руху, давала не лише революційна пропаганда, але й урядові рішення, які за умов відсутності реальної кампанії з їх роз’яснення знаходили викривлене відображення в селянській свідомості. Так, респонденти Вільного економічного імператорського товариства вказували на відсутність “правдивої” урядової інформації, що плодило чулки і вело до селянських виступів. Жовтневе загострення селянської боротьби у 1905 р. пояснювалася “невірним тлумаченням маніфесту про свободу, толки і чулки на цьому ґрунті”, судження про те, що “маніфест приховують священники”, “небажання властей правильно розтлумачувати зміст маніфесту” [1, с.300]. Ще більшої гостроти у зв’язку із оголошенням Маніфесту набувала ситуація у місцях компактного проживання євреїв. Приводами до єврейських погромів восени 1905 р. нерідко називалися різноманітні чулки про “жидівські маніфестації” в “дні свобод”, які нерідко проходили із хуліганськими вчинками їхніх учасників і дратували консервативну частину українського суспільства, яке усвідомило октройовані царські свободи саме як “жидівську волю”. Деструктивні дії погромників, відзначала українська дослідниця Т.Віхрова, багато в чому пояснювалися відсутністю достовірної інформації про зміст Маніфесту. У Слов’яносербському повіті, де відбулися жовтневі погроми євреїв, з проханнями щодо оприлюднення Маніфесту з метою заспокоєння громадської думки та запобігання (або припинення) насильства в різні інстанції зверталися луганський міський голова, керівники і власники копалин, луганська інтелігенція [2]. Однак з цим не можна в повній мірі погодитися. Жовтнева хвиля погромів була репродукцією антисемітських виступів українського селянства, причому з подібною до 1905 р. фабулою, що видно з наукових розвідок за даною темою сучасної дослідниці єврейства України Г.Морозової. Вона встановила, що селянський антисемітизм підтримувався двома сюжетами поговорів: 1) чулки про використання людської крові юдеями під час приготування ритуальних блюд на свято Пейсах; 2) плітки про те, що євреї вчиняють блюзнірські дії по відношенню до православ’я (спалення церков, монастирів) [17, с.59, 63]. На прикладі ніжинського погрому зустрічаються й такі варіації агресивних чуток: дії селян підбурювалися поговорами про висміювання євреями релігійних почуттів християн, про їхнє знуцання над царем і Богом, про підпорядкування їм “руського населення”, про те, що “євреї усе собі заберуть”. Себто у чутках оживали споконвічні страхи землеробського населення перед чужою їй етнічною та конфесійною групою [11, с.99; 12, с.112-113].

Особливий сюжетний напрям у соціально-політичних чутках – роль монарха в розв’язанні аграрно-селянського питання. При цьому сама постать государя не підлягала нищівній негативізації. Віра в доброго царя була підмічена Р.Пайпсом: селянин настільки залишався монархістом, наскільки вірив в те, що цар хоче зробити його власником землі, але поміщики перешкоджають цьому. Реформа 1861 р. цю віру перетворила на тверде переконання, що і через 40 років повалення кріпацтва залишалося пануючою селянською політичною думкою [18, с.213]. Подібне вказував й М.Лещенко, оцінюючи втілені у чутках сподівання селян низки місцевостей Наддніпрянщини отримати землю до річниць

Селянської реформи як у революційний, так і у постреволуційний періоди [14, с.111-112]. Більш детально розкриваючи цю тему, А.Гайсинович писав, що ім'я покійного імператора-визволителя раз-у-раз спливало до чергової річниці Великої реформи і обростало новими подробицями в селянській комунікації. Задовго до подій 1905 р. серед селян ходили чутки про те, що ще Олександр II ніби волів роздати мужикам землю, але йому завадили пани. Коли все ж таки цар видав наказ про поділ землі, царедворці його приховали [3, с.47].

Дослідники аграрного руху звернули увагу на те, що ідіома *“цар за народ”* слугувала своєрідною індульгенцією селянам при виправданні своїх протиправних дій. Так, Полтавсько-Харківському повстанню передувала черга чуток про те, що відтепер *“дозволено”* ділити поміщицьке майно, *“вийшли нові закони”*, *“вийшов указ про наділення по 6 дес. на кожну душу”*, *“брати все, що треба у поміщиків дозволяє начальство”*, *“в Полтаві давно беруть у панів і їм нічого за це не роблять, значить Цар наказав”* і т.д. [3, с.48-49; 5, с.249; 16, с.261]. А.Гайсинович описав епізод повстання 1902 р., коли селяни вимагали від управляючого маєтками Кочубеїв видати плани маєтку для поділу землі, мотивуючи це тим, що вийшов відповідний імператорський указ і поміщикам слід поквартитися позбавитися землі ще до його обнародування, що, на думку історика, свідчило про повну політичну наївність селянства [3, с.48-49].

Загострення сюжету чуток по відношенню до ворогів селянства залежала від міри протистояння в кожному окремому випадку, що, зокрема, показав в своїй роботі М.Гирич. Так, під час підпалу маєтку Яновської в Лубенському повіті у травні 1904 р. серед селян поширювалися *“накази”* палити поміщиків і карати тих, хто буде допомагати дідичам гасити пожежу. Також у випадку штрафування селян за підпал передбачалося нищити дідичів і відкривати вогонь по поліції [4, с.185]. Не дивлячись на те, що чутки нерідко приймали саме агресивну форму, селяни під час виступу все одно діяли в межах *“плану”* чуток. В якості курйозу А.Гайсинович наводив приклади того, як селяни сплатили одному з власників кошти за вибиті в садибі шибки, бо *“цар бити скло і розорювати садиби не велів”* [3, с.48].

Анекдотичність подібної ситуації посилюється в чутках-травестіях, де цар з'являвся в образі дійсно народного монарха, такого собі *“свого хлопця”*. Такі поговори цікаві не лише як демонстрація низького рівня політичної культури селянства, але й як зразки своєрідної соціально-політичної за змістом усної народної творчості. В таких чутках максимально проявлялося наближення їхньої фабули до психологічних, культурних, етнічних особливостей аудиторії, а сама трансляція поговору супроводжувалася певною драматургією цієї дії. Не дарма Б.Дубін комунікацію на основі переказу чуток називає *“мікротеатром”*, що повною мірою відповідало селянським оповіданням [7, с.78].

Основу багатьох поговорів-травестій складала *“родинні”* історії, де фігурувала царська фамілія. Вони особливо широко побутували на Лівобережжі напередодні повстання 1902 р. Приклад однієї з них наводив М.Покровський. Серед полтавських селян у 1902 р. передавалася байка про розмову царя та Синоду. Державець питає у Синоду *“хто у вас господар і коли ви виїжджаєте?”* Члени Синоду ніби відповіли: *“управляючий”*. *“Можна мені призначити?”* – спитав цар. Синод відповів згодою. Потім *“цар поїхав до тещі, а цей управляючий панів розбирає”* [19, с.572]. А.Гайсинович, окрім казки про царську тещу, згадував ще чутку про відносини вінченосця та його дружини Олександри Федорівни: *“За Миколу цариця тому не хотіла виходити заміж, бо вимагала аби в Росії все було поділене, як у них (німців) – землі всі порівну. Проте, Микола цього не захотів. Нині цар поїхав закордон, наказавши селянам: “Ви тепер все поділите, а я приїду та все оформлю”* [3, с.47]. Л.Ємелях у зв'язку з Полтавсько-Харківським повстанням наводила ще одну *“династичну”* історію: цар, говорили між собою селяни,

поїхав, залишивши замість себе “управляючого” – князя Михайла; він то і стоїть на чолі руху і керує ним; він десь серед селян, “ходить в шинелі, а під нею царські медалі!” Селяни також стверджували, що при князі Михайлі знаходяться “генерали”, а допомагають їм студенти, що “роз’їжджають посланці царя, які дозволяють селянам розбирати поміщицькі економії, а потім з’являться нібито державні межувальники для розподілу між селянами поміщицьких земель” [8, с.169]. А.Гайсинович додавав до цієї історії ще кілька штрихів: “ті хто бачив князя Михайла, казали що той ніби сіяє”, а “земський начальник Глушков, котрий не вірив в існування князя, побачивши те сйво, одразу був розірваний на шматки” [3, с.47-48].

А.Гайсинович, детально розбираючи ці чутки, що вели, за його висловом, до “трагікомічних” наслідків, виводив різні ролі, якими наділяли селяни протагоністів своїх байок. Цар як був абстрактною і сакральною фігурою в світі селянської свідомості, так нею і залишався: він санкціонував чорний переділ, але фактично не керував ним, тоді як його молодший брат Михайло Олександрович у супроводі “паничів царських фамілій” сам водив їх на приступи поміщицьких маєтків [3, с.47-48]. У с.Вихвостов Городнянського повіту напередодні трагічних подій, що призвели до загибелі 15 селян, кривдниками багатіїв пускалися чутки про те, що цар “ухилився від самодержав’я і виїхав за кордон”, що з дарованою свободою настав час рівноправ’я, а тому слід робити “зрівняння всіх” в майнових правах, ділити порівну землі дворянина Карвольського-Гриневського та відбирати в заможників худобу та майно [21, с.495]. Тож подібні чутки попри абсурдний контекст мали цілком раціональну серцевину. Яким би абстрактним відносно реальності не був поговор, він обов’язково завершувався уявним бажаним результатом – перерозподілом поміщицького майна на користь селян, тоді як цар, за умови низької класової та громадянської свідомості селян, з’являвся в образі доброго народного вождя, ворожого до панства та ласкавого до землеробів. Цю селянську впевненість відзначав ще сучасник селянських виступів періоду революції 1905-1907 рр. П.Маслов – селяни самовпевнювалися в тому, що погром здійснюється з санкції царя (“нам сам Цар батечка повелів це роботи і вислав папір з короною”) і що за це ніякого покарання їм не буде [15, с.212-214]. Однак на рівні свідомої боротьби селянства за свої права, загального підвищення політизації аграрного руху роль чуток стухала і поступалася реальним політичним гаслам. Тож чутки в історіографії селянського руху нерідко і розглядалися саме в зв’язку зі стихійними селянськими виступами або на їхньому початковому етапі.

Хоча тематика селянських чуток суспільно-політичного змісту у вітчизняній історіографії не виділилась в окремий напрям досліджень, а звернення до аналізу чуток мало виключно прикладний характер, це зовсім не знімає питання про доцільність історіографічного аналізу. По-перше, численні згадування чуток в якості виміру селянської ментальності означають предмет дослідження – селянські поговори епохи селянської революції. По-друге, ілюстрація селянської психології за допомогою чуток – це надійний дослідницький метод, удосконалення якого залежить від поглиблення їхнього вивчення. По-третє, спеціалізовані історичні дослідження (як і психологічні та культурологічні), виявляють маніпулятивну та функціональну природу чуток, що дає можливість розкрити механізм впливу комунікації селянства всередині своєї страти, а також політичних закликів у вигляді усної або друкованої агітації, на організацію та спрямування активних соціальних дій селянства.

1. Аграрное движение в России в 1905-1906 гг. – СПб.: Изд. “Общественная польза”, 1908. – Ч.2. – 547 с.

2. Віхрова Т. Єврейські погроми в Слов’янському повіті (жовтень, 1905 р.)//Т.Віхрова. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://narodna.pravda.com.ua/rus/history/4e3e572c809a0/view_print/.

3. Гайсинович А. Крестьянское движение 1902 года в Харьковской и Полтавской губерниях / А.Гайсинович. – М.: Изд-во ВОПСИ, 1934. – 55 с.

4. *Гирич М.И.* Революционное движение на Левобережной Украине накануне Первой русской революции в 1904 году: дисс.... канд. ист. наук / М.И.Гирич. – Львов, 1955. – 305 с.
5. *Горн В.* Крестьянское движение до 1905 г. / В. Горн // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. – СПб.: Общественная польза, 1909. – Т.1. – С.230-258.
6. Державний архів Російської Федерації, ф.102, оп.234, спр.5, 256 арк.
7. *Дубин Б.В.* Речь, слух, рассказ: трансформации устного в современной культуре / Б.В.Дубин // Б.В.Дубин. Слово – письмо – литература: Очерки по социологии современной культуры. – М.: НЛЮ, 2001. – С.70-81.
8. *Емелях Л.И.* Крестьянское движение в Полтавской и Харьковской губерниях в 1902 г. / Л.И.Емелях // Исторические записки. – 1951. – №38. – С.154-175.
9. Из воспоминаний об аграрном движении 1902 года в Полтавской губернии (рассказ потерпевшего) // Исторический вестник. – 1908. – №СХІІ. – С.163-188.
10. *Климанська Л.* Чутки як спосіб організації та самоорганізації інформаційного простору політики / Л.Климанська // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2008. – Вип.20. – С.71-80.
11. *Кудінов Д.В.* До питання революційних подій у Ніжині 1905 р.: селянський вимір / Д.В.Кудінов // Український історичний журнал. – 2010. – №2. – С.95-102.
12. *Лейберов О.* “Огради жизнь, имущество и честь русских людей, и всю исстрадавшуюся Россию...” – жовтневі події 1905 року в Ніжині / О.Лейберов // Ніжинська старовина. – 2009. – №8. – С.110-116.
13. *Лещенко М.Н.* Могутній виступ селянства (до 70-річчя Полтавсько-Харківського повстання) / М.Н.Лещенко. – К.: Тов. “Знання” УРСР, 1972. – 48 с.
14. *Лещенко М.Н.* Українське село в революції 1905-1907 рр. / М.Н.Лещенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 360 с.
15. *Маслов П.* Крестьянское движение 1905-7 г.) / П.Маслов // Общественное движение в России в начале XX-го века / Под ред. Л.Мартова, П.Маслова и А.Потресова. – СПб.: Общественная польза, 1910. – Т.2, ч.2. – С.203-282.
16. *Михайлюк О.В.* Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття XX ст. (1900-1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. .... докт. ист. наук: 07.00.01 / О.В.Михайлюк. – Дніпропетровськ, 2009. – 458 с.
17. *Морозова А.В.* Єврейське населення Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. / А.В.Морозова. – К.: б.в., 2009. – 300 с.
18. *Пайпс Р.* Россия при старом режиме / Пайпс Ричард. – М.: Независимая газета, 1993. – 421 с.
19. *Покровский М.Н.* Избранные произведения в 4-х книгах / М.Н.Покровский. – М.: Мысль, 1967. – Кн. 3. – 671 с.
20. *Премислер І.* Революційний рух на Україні на початку XX ст. (1900-1903 рр.) / І.Премислер. – К.: Держполітвидав УРСР, 1958. – 165 с.
21. Революция 1905-1907 гг. на Украине. Сборник документов и материалов в двух томах / [Ред. *Ф.Е.Лось, И.П.Олейник, В.И.Шелудченко*]. – К.: Госполитиздат УССР, 1955. – Т.ІІ, ч.І. – 765 с.
22. *Федьков О.* Чорносотенці і чутки на Поділлі / О.Федьков // Молода нація. – 2004. – №4(33). – С.5-21.
23. *Шаховской М.Л.* Крестьянские волнения в Харьковской губернии в 1902 г. / М.Л.Шаховской // Исторический вестник. – 1906. – №53. – С.124-151.
24. *Якимчук І.В.* Архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України крізь призму чуток / І.В.Якимчук // Література та культура Полісся: Збірник наукових праць. 2012. – Вип.69. – С.78-89.

References

1. Agrarnoe dvizhenie v Rossii v 1905-1906 gg. – SPb.: Izd. «Obshchestvennaya pol'za», 1908. – Ch.2. – 547 s.
2. Vkhrova T. Yevreys'ki pohromy v Slov'yanoserbs'komu poviti (zhovten', 1905 r.) / T. Vkhrova; [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: http://narodna.pravda.com.ua/rus/history/4e3e572c809a0/view_print/.
3. Gaysinovich A. Krest'yanskoe dvizhenie 1902 goda v Khar'kovskoy i Poltavskoy guberniyakh / A. Gaysinovich. – M.: Izd-vo VOPSP, 1934. – 55 s.
4. Girich M.I. Revolyutsionnoe dvizhenie na Levoberezhnoy Ukraine nakanune Pervoy russkoy revolyutsii v 1904 godu: diss.... kand. ist. nauk / M.I. Girich. – L'vov, 1955. – 305 s.
5. Gorn V. Krest'yanskoe dvizhenie do 1905 g. / V. Gorn // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale KhKh-go veka / Pod red. L. Martova, P. Maslova i A. Potresova. – SPb.: Obshchestvennaya pol'za, 1909. – T.1. – S.230-258.
6. Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koy Federatsiyi, f.102, op.234, spr.5, 256 ark.
7. Dubin B.V. Rech', slukh, rasskaz: transformatsii ustnogo v sovremennoy kul'ture / B.V. Dubin // B.V. Dubin. Slovo – pis'mo – literatura: Ocherki po sotsiologii sovremennoy kul'tury. – M.: NLO, 2001. – S.70-81.
8. Emelyakh L.I. Krest'yanskoe dvizhenie v Poltavskoy i Khar'kovskoy guberniyakh v 1902 g. / L.I. Emelyakh // Istoricheskie zapiski. – 1951. – №38. – S.154-175.
9. Iz vospominaniy ob agrarnom dvizhenii 1902 goda v Poltavskoy gubernii (rasskaz poterpevshego) // Istoricheskiy vestnik. – 1908. – №СХІІ. – S.163-188.
10. Klymans'ka L. Chutky yak sposib orhanizatsiyi ta samoorhanizatsiyi informatsiynoho prostoru polityky / L. Klymans'ka // Ukrayins'ka natsional'na ideya: realiyi ta perspektivy rozvytku. – 2008. – Vyp.20. – S.71-80.

11. Kudinov D.V. Do pytannya revolyutsiynykh podiy u Nizhyni 1905 r.: selyans'kyy vymir / D.V.Kudinov // Ukrayins'kyu istorychnyy zhurnal. – 2010. – №2. – S.95-102.
12. Leyberov O. «Ogradi zhizn', imushchestvo i chest' russkikh lyudey, i vsyu isstradavshuyusya Rossiyu...» – zhovtnevi podii 1905 roku v Nizhyni / O.Leyberov // Nizhins'ka starovina. – 2009. – №8. – S.110-116.
13. Leshchenko M.N. Mohutniy vystup selyanstva (do 70-richchya Poltavs'ko-Kharkivs'koho povstannya) / M.N.Leshchenko. – K.: Tov. «Znannya» URSS, 1972. – 48 s.
14. Leshchenko M.N. Ukrayins'ke selo v revolyutsiyi 1905-1907 rr. / M.N.Leshchenko. – K.: Naukova dumka, 1978. – 360 s.
15. Maslov P. Krest'yanskoe dvizhenie 1905-7 g.) / P.Maslov // Obshchestvennoe dvizhenie v Rossii v nachale XX-go veka / Pod red. L.Martova, P.Maslova i A.Potresova. – SPb.: Obshchestvennaya pol'za, 1910. – T.2, ch.2. – S.203-282.
16. Mykhaylyuk O.V. Selyanstvo Naddniprovs'koyi Ukrainy v pershi desyatylyttya KhKh st. (1900-1922 rr.): Sotsiokul'turni transformatsiyi: dys... dokt. ist. nauk: 07.00.01 / O.V.Mykhaylyuk. – Dnipropetrovs'k, 2009. – 458 s.
17. Morozova A.V. Yevreys'ke naselennya Livoberezhnoyi Ukrainy v druhiy polovyni XIX – na pochatku XX st. / A.V. Morozova. – K.: b.v., 2009. – 300 s.
18. Payps R. Rossiya pri starom rezhime / Payps Richard. – M.: Nezavisimaya gazeta, 1993. – 421 s.
19. Pokrovskiy M.N. Izbrannye proizvedeniya v 4-kh knigakh / M.N.Pokrovskiy. – M.: Mysl', 1967. – Kn. 3. – 671 s.
20. Premysler I. Revolyutsiyyny rukh na Ukraini na pochatku XX st. (1900-1903 rr.) / I.Premysler. – K.: Derzhpolitvydav URSS, 1958. – 165 s.
21. Revolyutsiya 1905-1907 gg. na Ukraine. Sbornik dokumentov i materialov v dvukh tomakh / [Red. F.E.Los', I.P.Oleynik, V.I.Sheludchenko]. – K.: Gospolitizdat USSR, 1955. – T.II, ch.I. – 765 s.
22. Fed'kov O. Chornosotentsi i chutky na Podilli / O.Fed'kov // Moloda natsiya. – 2004. – №4(33). – S.5-21.
23. Shakhovskoy M.L. Krest'yanskie volneniya v Khar'kovskoy gubernii v 1902 g. / M.L.Shakhovskoy // Istoricheskiy vestnik. – 1906. – №53. – S.124-151.
24. Yakymchuk I.V. Arkhayizmy selyans'koyi svidomosti v umovakh modernizatsiyi suspil'stva pidrosiys'koyi Ukrainy kriz' pryzmu chutok / I.V.Yakymchuk // Literatura ta kul'tura Polissya: Zbirnyk naukovykh prats'. 2012. – Vyp.69. – S.78-89.